

КАНТЭКСТУАЛЬНА АБУМОЎЛЕНАЯ СІНТАКСІЧНАЯ ДЭРЫВАЦЫЯ

Чайка Наталля Уладзіміраўна

прафесар кафедры мовазнаўства і лінгвадыдактыкі ўстановы
адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка»; доктар філалагічных навук, прафесар
(г. Мінск, Рэспубліка Беларусь)

Артыкул прысвечаны вывучэнню ключавой тэндэнцыі ў сінтаксічнай сістэме сучаснай беларускай мовы – кантэкстуальна абумоўленым сінтаксічным дэрыватам. У сучасным свеце неабходнасць інфармацыйнага акцэнтавання і аналітызму прадудырае значную колькасць сінтаксічных дэрыватаў – няпоўных і эліптычных канструкцый. У артыкуле разглядаюцца кантэкстуальна абумоўленыя сінтаксічныя дэрываты – няпоўныя сказы і іх структурна-сэнсавая арганізацыя.

Структурная арганізацыя канструкцый з эліпсісам дзеяслова вывучалася прадстаўнікамі розных сінтаксічных школ і напрамкаў. Даследавалася іх будова ў аспекце паўната-непаўната (В.А. Белашапкава, М.Я. Блох), камунікатыўная арганізацыя канструкцый з эліпсісам дзеяслова (А.І. Валакіціна, Д.А. Салькова), з'ява непаўнаты кваліфікавалася як праява імпліцытнага ў мове (А.І. Шендельс і інш.).

У сінтаксічнай сістэме беларускай мовы шырока функцыянуюць складаныя сінтаксічныя канструкцыі з эліпсісам выказніка, якія кваліфікуюцца намі як поліпрэдыкатыўны тып. Поліпрэдыкатыўны тып падзяляецца на відавочныя класы ў адпаведнасці з тыпалагічна істотнай прыкметай – спосабам кампенсацыі сэнсу сказа. У дадзеным выпадку ў якасці параметра відавочнай класіфікацыі выступае сінтаксічная сувязь (паратаксічная або гіпатаксічная) і спосаб яе выражэння – імпліцытны або экспліцытны. Відавочна, што ў якасці кампенсаторнага кампанента ў падобных канструкцыях выступаюць наступныя фактары: канстантная маркіроўка семантыкі або монафункцыянальны характар паказчыка семантыкі ў адной з прэдыкатыўных частак, анафарычная адсылка да кампанента адной з прэдыкатыўных частак або да прэдыкатыўнай часткі ў цэлым, узаемадзеянне кампанентаў з рэфэрэнтным значэннем пры супраціўных адносінах, даданыя часткі, што выконваюць ролю разгорнутага дапаўнення або акалічнасці ў адносінах да эліпсаванага выказніка галоўнай часткі (пры аб'ектных або акалічнасных адносінах). Сказанае вышэй абумоўлівае **мэту даследавання** – выявіць структурную тыпалогію канструкцый з сінтаксічнай непаўнатай і зрабіць іх відавочны градацыйную класіфікацыю.

Да ситуацыйных адносяцца няпоўныя сказы з апушчаным адным або некалькімі кампанентамі структуры. Узнаўляюцца прапушчаныя члены з дапамогай агульнай сітуацыі маўлення або на аснове семантычнага узаемадзеяння кампанентаў. У сітуацыйных няпоўных сказах адсутнічае паўтор апушчанага кампанента. Напрыклад, з агульнай сітуацыі маўлення зразумела, што ў сказе *Васіль Дастаў вядро, пераліў у сваё, аднёс у бок ад калодзежа, выліў на зямлю. – Гэта на тваю хату, Сёмка...* (А. Дударэў) апушчаны кампанент са значэннем перадачы матэрыяльных аб'ектаў. На пропуск указваюць і сінтаксічныя сувязі паміж матэрыяльна выражаным і апушчаным кампанентамі. Кампаненсация апушчанага члена ў сказе *Васіль(стаіць, сагнуўшыся, як пыталынік)... Прысядкі ёй трэба! З маім здароўем – Лявоніху!* (А. Дзялендзік) ажыццяўляецца на аснове ўзаемадзеяння кампанентаў *сагнуўшыся* і *Лявоніху*, у выніку чаго адбываецца семантычнае напавенне незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі.

Сітуацыя маўлення звычайна рэалізуецца ў словах аўтара або рэмарках, якія размяшчаецца перад няпоўным сказам *С а л д а т ы дастаюць свае кацялкі, рэжучь хлеб на пайкі. Разліваюць у кацялкі суп.*

З а л ы г і н. Зноў шрапнель!.. І з неба шрапнель, і ў кацялку! Ва ўсіх відах! (І. Мележ) або пасля яго *Т а т а. А я хачу, каб дзеці навучыліся думаць, мысліць, абагульняць, разумець сутнасць рэчаў, з'яў. У іх трэба выхоўваць інтэлект, розум, інтэлігентнасць. Мама. Ха-ха! Інтэлігентнасць? Вось гэтым? (Хапае афрыканскую статуэтку.) (А. Макаёнак). Назіраюцца выпадкі, калі рэмаркі чаргуюцца з няпоўнымі сказами, ствараючы неабходную моўную сітуацыю, канкрэтызуючы іх іх сэнс: *Г а р л а х в а ц к і Пачынае разбіраць пошту, разрывае канверты, прабягае вачыма. Узяўшы чарговы канверт, чытае ўслых. – «Аляксандру Пятровічу Чарнаву...» – 3 Масквы... Мусіць, водзыў на яго працу... Цікава, цікава... (Раздзірае канверт і глядзіць на подпіс). – Так і ёсць, прафесар Анікеў... (Чытае). – «Паважаны Аляксандр Пятровіч! Папярэдняе знамяленне з Вашай працай дае нам падставу заявіць, што яна мае не толькі навуковае, але і глыбокае практычнае значэнне. (Углыбіўшыся ў пісьмо, прачытвае ўголас асобныя фразы з яго). – Гэтыя нашы меркаванні апраўдаліся Вашай працай...» – Гм... Бачыш ты!.. (Думае). – Паважаны Аляксандр Пятровіч... А чым жа я не Аляксандр Пятровіч? Самы сапраўдны Аляксандр Пятровіч, хоць у пашпарт паглядзі... (К. Крапіва). З ё л к і н (адзін). За каго ж гэта бяруцца? Называлася Широкая вуліца... Хто ж там жыве з нашых? (Наморшчыўшы лоб, стараецца прыпомніць, потым дастае з кішэнкі блакнот і паспешна гартае). Аляксандр Пятровіч Чарнаву – Широкая, 23. Вось табе і выдатны вучоны! Даскакаўся, галубок! Шкада толькі, што гэта здарылася не перад маім дакладам. (Да цёці Каці, што ўвайшла з папяросамі). Цёця Каця, чулі навіну? (К. Крапіва).**

Сітуацыйныя няпоўныя сказы падзяляюцца на некалькі груп у залежнасці ад таго, які член апускаецца і, адпаведна, кампенсуюцца сітуацыйна маўлення. Назіраюцца канструкцыі з апушчаным дзейнікам: *Калідор. Уваходзяць Ч а р н а в у с і В е р а з «Правдой» у руцэ. В е р а. Чыталі сёння «Праўду»?* (К. Крапіва). У сказе сітуацыя маўлення ўказвае на апушчаны дзейнік – займеннік *Вы*. Назіраюцца выпадкі, калі няпоўны сказ кваліфікуецца як сітуацыйны дзякуючы змене форм прэдыката: *Да дзвярэй кабінета падыходзіць З ё л к і н. З ё л к і н (цягне за ручку дзвярэй). Замкнёна* (К. Крапіва).

Часцей у сітуацыйных сказах апускаецца выказнік, кампенсация якога ажыццяўляецца шляхам усноснага ўказання на сэнс прэдыката. Напрыклад, у рэмарках *Г а р л а х в а ц к і накіроўваецца да дзвярэй кабінета, потым спыняецца. – Аляксандр Пятровіч, можна вас на хвілінку?* (К. Крапіва); *У прыёмнай – сакратар-машыністка Стэла – чароўная дзяўчына, якая імкнецца перагнаць праэрс ва ўсім. Каля яе ўецца малады чалавек. Яны ў нечым вельмі падобныя. Яна натура чуллівая. У калідоры нешта грохнула і разбілася. На дробныя звонкія асколкі. І Стэла спалохалася, войкнула і прыпала да Гарыка. Стэла. Ой! Нешта ўдрузе... На дробныя асколкі! (А. Макаёнак) згадваюцца лексемы *накіроўваецца, грохнула*, якія ўказваюць на семантыку апушчанага выказнікаў – *зайсці, разбілася*.*

Радзей прапускаецца ў сітуацыйных канструкцыях *дапаўненне*, кампенсация якога ажыццяўляецца таксама на ўзроўні слоў аўтара або рэмаркі: *Нечаканы стук у дзверы. Хведар Паўлавіч і Кудасаў спужаліся.*

Р а я (прыбгае з кухні). Я ж гаварыла! Федзя! У х в а т а ў. Прыбраць!!! (А. Макаёнак); Ухватаў перасоўвае цяжкую шафу, каб закрыць дзверы суседкі. Мог падарвацца. І што прыдало яму столькі сілы? У х в а т а ў. І не смей раскупорыць! (А. Макаёнак); Р а я (ставіць на стол сняданак). Федзя! Падгледзіць хто-небудзь... К у д а с а ў. А мы павінны быць акуратнымі. (Зачыняе дзверы на зашчэпку і ў замочную шычылну затыкае карандашом насавічок) (А. Макаёнак); Н і ч ы п а р (падыходзіць да стала, паказвае пальцам на костку). Можна прыбраць?.. (К. Крапіва).

Асобную групу складаюць няпоўныя сітуацыйныя сказы, у якіх апускаецца прэдыкатыўная аснова цалкам. У такіх выпадках экспліцытна выражаецца адзін член – акалічнасць мэты: *А гэта на тваю хату, Іван... (Вяртаецца, зноў дастае вяду). Думаеш, глупствам займаюся? Няма каму вяду з калодзежа браць... Раз'ехаліся ўсе... А калодзеж жывы павінен быць... (А. Дударэў); З яго чэрпаць трэба, каб і вада жывой была... Во я і выбіраю яе штодня... За былых сваіх суседзяў, за дзяцей іх і за свайго сына... (Аднёс вядро, выліў). На тваю хату, Пятрок... (А. Дударэў), прычыны: *Б у с ь к о (спяхмурнеў, трагічна). За што?! (Вымае з кішэнкі пяцёрку, падае Гарыку, той круціць галавой. Дастае з другой, трэціў і так з шасці кішэнняў па пяцёрцы). За што?! (А. Макаёнак); Ч а р н а в у с. Вашу чэсную руку. (Горача паціскае і нечакана цалуе ёй руку. Вера сканфузілася). Выбачайце, па шчырасці (К. Крапіва), спосаб дзеяння: *Прымчалася Стража-верталёткі. С т р а к а з а. Хутчэй! Хутчэй! На малыву напалі вусені! (Г. Каржанеўская); Т у л я г а (да дзвярэй кабінета). Атрымаеш ты ў мяне навуковую ступень. Дзверы адчыняюцца. Тульга адскакае ўбок і прымае звычайны баязлівы выгляд. Уваходзіць Г а р л а х в а ц к і. Ну, як? (К. Крапіва) або мадалны дзеялоў: *Н е з н а ё м а я ж а н ч ы н а. Я-то крыху чула пра яго. (Падыходзіць да кабінета і намерваецца пастукаць. Дзверы адчыняюцца і высоўваецца Гарлахаваці. Можна, таа-рыш дырэктар? У вас, казалі, для машыністкі работа ёсць? (К. Крапіва).****

Як паказалі назіранні, пропуск выказніка часта назіраецца ў кантэкстуальных сінтаксічных канструкцыях. Універсальнасць падобнай з'явы абумоўлена структура-сінтаксічнымі фактарамі: канстантнай маркіроўкай семантыкі або монафункцыянальным характарам паказчыка семантыкі ў адной з прэдыкатыўных частак, анафарычнай адсылкай да кампанента адной з прэдыкатыўных частак або да прэдыкатыўнай часткі ў цэлым, узаемадзеяннем кампанентаў з рэфэрэнтным значэннем пры супрацьпаставіў адносін, даданымі часткамі, што выконваюць ролю разгорнутага дапаўнення або акалічнасці ў адносін да апушчанага выказніка галоўнай часткі (пры аб'ектных або акалічнасных адносін), узаемадзеянне кампанентаў у якіх ажыццяўляецца на аснове сінтаксічных сувязей і адносін, што ўласцівы поліпрэдыкатыўнай сінтаксічнай адзінцы.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Белошапкова, В. А. Сложное предложение в современном русском языке : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / В. А. Белошапкова ; Моск. гос. ун-т. – М., 1970. – 20 с.
2. Блох, М. Я. Неполное и вторично-полное предложение как строевые элементы разговорной речи / М. Я. Блох // Теория и практика лингвистического описания разговорной речи : межвуз. сб. науч. тр. / Горьк. гос. пед. ин-т, Горьк. гос. пед. ин-т иностр. яз. ; редкол.: Ю. М. Скребнев (отв. ред.) [и др.]. – Горький, 1987. – С. 13–20.
3. Божок, И. А. Семантическая организация эллиптических предложений / И. А. Божок // Семантика слова и семантика высказывания : межвуз. сб. науч. тр. / Моск. обл. пед. ин-т ; редкол.: П. А. Лекант (отв. ред.) [и др.]. – М., 1989. – С. 22–32.
4. Волокитина, А. И. Реализация коммуникативного динамизма в сверхфразовом единстве / А. И. Волокитина // Функциональный аспект единиц языка : межвуз. сб. науч. ст. / Самарск. гос. ун-т ; редкол. : А. И. Волокитина (отв. ред.) [и др.]. – Самара, 1992. – С. 27–33.
5. Салькова, Д. А. Некоторые вопросы омонимии и многозначности синтаксических конструкций. (На материале немецких придаточных предложений с союзами *ais, dab, wie, als dab, als wenn*) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Д. А. Салькова ; Первый Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. – М., 1967. – 20 с.
6. Шендельс, Е. И. Имплицидность в грамматике / Е. И. Шендельс // Проблемы синтаксической семантики : материалы науч. конф. / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. ; В. Г. Адмони [и др.]. – М., 1976. – С. 263–265.